

الگوی ابنیه مسکونی در معماری اسلامی

زهرا سادات موسوی

چکیده

شهرسازی و معماری اصیل اسلامی یکی از ثمرات تمدن توحیدی است که مبتنی بر توحید، ایمان به خدای متعال و تولید علوم متناسب با حقیقت ایمان برای رسیدن به حداکثر قرب به خدای متعال شکل گرفته است. چنانچه محیط کالبدی مبتنی بر اصول این نوع معماری و شهرسازی طراحی شود، می‌تواند بستر تحقق سبک زندگی اسلامی و ارزش‌های دینی باشد درعین حال محیط کالبدی می‌تواند به‌نوعی طراحی شود که بستری برای استحاله‌ی هنجارهای دینی گردد. از بین تمامی ابنیه، مسکن از مهم‌ترین ابنیه هر شهر و سکونت‌گاه است زیرا علاوه بر آنکه در اغلب موارد بیشترین حجم ابنیه شهر به آن اختصاص دارد بیشترین ساعات عمر انسان نیز در مسکن سپری می‌شود و از طرفی هم کارکرد مسکن با تمامی کارکردهای ابنیه دیگر متفاوت و اثرگذار بر تمامی آن‌هاست و آن آرامش بخشی است که در متون دینی نیز مکرر به آن اشاره شده است؛ و لذا انسان در مقایسه با سایر کاربری‌ها تعامل بیشتر و بالطبع تأثیرپذیری بیشتری از آن دارد. از همین رو است که اهمیت این کاربری دوچندان است؛ و از آنجایی که دین اسلام و معماری اسلامی به این مهم توجه لازم را مبذول داشته بررسی نگاه اسلام به معماری و همچنین علت افول معماری اسلامی در دهه‌های اخیر از سؤالات اصلی این تحقیق محسوب می‌شود. طبق این پژوهش با استناد به ادبیات قرآنی مسئله ارجحیت الگوهای درون‌گرا برای ساخت ابنیه مسکونی پی‌جویی شده و همچنین استفاده از این الگوی معماری در ساخت بناهای مسکونی بررسی گردیده است و سپس نقش لیبرالیسم در تغییر مسکن با الگوی درون‌گرا به مسکن‌هایی با الگوی برون‌گرا شرح داده شده است.

واژگان کلیدی: ابنیه مسکونی، حریم زدایی، درون‌گرایی، لیبرالیسم، معماری اسلامی

مقدمه

یکی از مهم‌ترین دوگانه‌های مطرح در معماری ابنیه مسکونی درون‌گرا یا برون‌گرا بودن ساختمان است. در معماری معاصر به دلیل تأثیرات مختلف حاصل از مکاتب فلسفی، اقتصادی و غیره، الگوی رایج در طراحی اغلب کاربری‌های شهری به‌ویژه ابنیه مسکونی الگوی برون‌گرا است که مؤلفه‌های فرهنگی و اعتقادی مهم‌ترین دلیل این امر بود؛ اما در معماری موسوم به معماری اسلامی اغلب کاربری‌های شهری به‌ویژه ابنیه مسکونی از الگوی درون‌گرا بهره می‌بردند که مؤلفه‌های فرهنگی و اعتقادی مهم‌ترین دلیل این امر بود. در این پژوهش سعی شده تا با استناد به متون دینی و با محوریت آیه ۸۰ سوره نحل الگوی موردنظر اسلام جهت ساخت ابنیه مسکونی که همان الگوی درون‌گرا است مطرح و بررسی گردد موضوع موردبحث دیگر اینکه در طول قرون متمادی درون‌گرایی یگانه الگوی ساخت ابنیه مسکونی بوده تا قبل از روی کار آمدن حکومت پهلوی به دلیل خودباختگی شاهان ایران نسبت به تمدن مغرب زمین و تقلید محض و بی‌چون‌وچرا از فرهنگ آنان و بی‌توجهی به فرهنگ ایرانی اسلامی شعار صورتاً و سنتاً غربی شدن را سر دادند و گسترده‌ترین و سریع‌ترین تغییرات را در حوزه‌های مختلف فرهنگی از جمله معماری به وجود آوردند و معماری درون‌گرا و حریم‌زا را به یک معماری برون‌گرا و حریم‌زدا مبدل ساختند.

۱- اصول معماری اسلامی

با توجه به روند تاریخی که بر معماری اسلامی گذشته و آنچه شارع در بحث معماری به آن نظر داشته است می‌توان اصول معماری اسلامی را ۷ اصل دانست که این اصول عبارت‌اند از:

توحید اخلاص علم عبادت و احترام اقتصاد ذکر حیا و حجاب

۱-۱- توحید: یکی گفتن به زبان، یکی دانستن و یکی شدن وجود خدا یعنی کمال هنر. اعتقاد به خدای واحد و مورد پرستش همه ملل این یگانگی را به وجود آورده که در مجموعه شهرهای اسلامی دنیا این وحدت دیده می‌شود. شهرهای اسلامی به لحاظ داشتن نشانه‌های

اسلامی نظیر مساجد مکان‌های مذهبی و همچنین به‌کارگیری زبان عربی در مکالمات و کتابت همه ناشی از یک فرهنگ و نشأت گرفته از یک کتاب آسمانی است و این فرهنگ در امور مختلف از جمله معماری بسیار تأثیرگذار است مانند رعایت جهت قبله که در یک شهر اسلامی وحدت سمت‌وسو را به وجود می‌آورد. (دهشیدی، ۷ اصل حاکم بر معماری اسلامی، ۳)

۱-۲-۱-اخلاص: ساختمان‌های مسکونی همه بدون بی‌پیرایه‌اند. خلوص فقط باید برای خدا باشد و از هر زشتی و پلیدی دور بماند. در روند احداث ساختمان‌های عمومی شهر آنچه هنرمندان دارند در طبق اخلاص می‌گذارند در اماکن همه‌چیز باید پاک بی‌پیرایه و خالص باشد. آب را که نشانه پاکی است در جای‌جای بنا به کار می‌برند نور را که نشانه و القا کنند خلوص است را در همه ساختمان گردش می‌دهند.

هر آنچه را که می‌سازند به‌سوی آسمان نشانه دارد، گنبدها دور قوس‌ها تیزی بالای درب‌ها و پنجره‌ها همه به آسمان اشاره دارند.

آنچه در اجرای عملی اخلاص باشد بالطبع زیبایی به وجود خواهد آورد. زیبایی به معنای زیندگی پذیرفتنی خواستنی و به‌تناسب و سامان بودن است. (فرج پور و قمری، بررسی تأثیر خانه‌ها با الگوی معماری ایرانی اسلامی بر ایجاد آرامش، ۶)

۱-۳-۳-علم: در سایه دوران حکومت‌های اسلامی به‌ویژه قرن ۴ و ۵ هجری قمری علم پیشرفتی به سزا و درخشان داشته و مسلمانان در همه زمینه‌های علمی صاحب‌نظر بوده‌اند چه در علم و فنون ریاضی و فیزیک و شیمی و ریاضیات و چه در زمینه علوم و معارف اسلامی.

معماری اسلامی از هر دودسته علوم بهره برده است به‌ویژه از هندسه که ایدئولوژی معماری است. استفاده از ریاضیات جز اساسی‌ترین کارهاست چه در سطوح و احجام بنا چه در ریزترین نقوش تزئینی.

ازجمله علوم دیگر که در معماری اسلامی به آن توجه شده استفاده علم ایستایی بنا یا «نیارش» است. علم نیارش به مجموعه عواملی گفته می‌شود که بنا را نگه می‌داشته که مجموعاً شامل استاتیک بنا فن ساختمان و مصالح شناسی بوده است. (قاسمی، نیارش اصل معماری ایرانی، ۲)

۱-۴-اقتصاد: خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: ان الله لا يحب المرففين رعایت اقتصاد یک اصل اسلامی است که معماری اسلامی در ساختار خود از این اصل بهره برده است.

پرهیز از اسراف یعنی هر چیزی را به‌جای خود به‌کارگیرند. استفاده از مصالح در جای مناسب خود و به حد نیاز مصرف‌کننده عین عدالت است. البته هر چیز به‌جای خود صرفاً در خصوص مصالح مصرفی معنا ندارد بلکه در احداث فضاهای بیهوده و بعضاً از روی تفنن در احداث ساختمان بدون توجه به عملکرد و کاربری ابنیه و یا عدم توجه به مکان و زمان احداث بنا نیز از مصادیق رعایت عدالت در معماری است.

همچنین مسئله خودکفایی نیز در خصوص اقتصاد معماری اسلامی جایگاه قابل توجهی دارد و در طول تاریخ تمام همت معماران مسلمانان ساخت ابنیه با استفاده از مواد خام اولیه همان منطقه بوده است.

۱-۵-عبادت و احترام: در شریعت اسلام هرکسی بدون واسطه انسانی می‌تواند عبادت کند. لذا در معماری اسلامی این‌چنین به نظر می‌رسد همه ساختمان‌هایی که به‌واسطه نیازهای مختلف بشری ساخته می‌شود باید دارای فضای ساده و بی‌آلایش و پاک همچون مسجد باشند و ایجاد فرصت جهت عبادت را در تمامی فضاهای شهری به یک شهروند القا کند.

یک اثر معماری با یک محتوای عبادی مسلم است پاکی می‌طلبد اماکن باید طوری بنا شوند که به‌دوراز ناپاکی باشند. توالت‌ها خارج از محیط آلودگی‌ها و در بیرون بنای اصلی ساخته می‌شوند.

آبریزگاه‌ها در گوشه‌ای از حیاط طوری ساخته می‌شود تا با پیمودن مسافتی تطهیر کفش فراهم شود.

همچنین برای به وجود آوردن امکان عبادت در همه اماکن تطابق محورهای اصلی بناها در جهت قبله جزء اساسی‌ترین محورهای بنا بوده است.

در بناهای اسلامی سعی شده به‌طور مداوم ذکر خدا باشد یا اینکه به نحوی ذکر خدا را به مردم یادآوری نماید. معماران مسلمان از کتابت اسماء و صفات الهی در ساختمان بناها استفاده بسیار

برده‌اند؛ حتی‌المقدور دیوارهای اتاق‌های مسکونی در جهت قبله ساخته می‌شود و تلاش بسیار در جهت تطابق اجزاء ساختمان با تعداد عدد ابجد اسامی ائمه اطهار و... داشته‌اند که همگی یادآور مبانی اعتقادی مسلمین است.) دهشیدی، ۷ اصل حاکم بر معماری اسلامی، ۴)

۱-۶- حجاب و حیا: اسلام برای حفظ و رعایت حجاب و حریم توصیه اکید نموده است. لذا لزوماً ساختمان‌های اسلامی باید دارای حجاب باشند. آن‌ها برای ایجاد حجاب به‌ویژه ابنیه مسکونی آن‌ها را درون‌گرا می‌ساختند. برای درون‌گرایی ساختمان اتاق‌ها را در اطراف میانسرا ساخته می‌شد و اگر قصد احداث ساختمان بزرگ‌تری داشتند آن را به دو بخش اندرونی و بیرونی تبدیل می‌کردند زیرا یکی از باورهای مردم ایران ارزش نهادن به زندگی شخصی حفظ حرمت و عزت‌نفس آنان بود که این امر به‌گونه‌ای معماری را درون‌گرا کرده است. فضای درون‌گرایی مانند آغوش گرم و بسته است و از هر سو رو به درون دارد.

از در ورودی که وارد می‌شوند ابتدا یک هشتی داشته که به دو دالان متصل بوده است. یکی برای بخش اندرونی و دیگری برای قسمت بیرونی، چراکه اندرونی در حجاب و حریم کامل باشد. از طرفی با ساخت پنجره‌های مشبک حجاب بیشتری به بنا می‌دادند حتی کوبه درها متفاوت بود تا تفاوت بین زن و مرد مراجعه‌کننده مشخص باشد. بناها اشرافی به یکدیگر نداشتند و دیوارها و خروجی منازل درنهایت سادگی و شباهت به یکدیگر بودند که ابزاری جهت فخرفروشی نشوند. رعایت تمام این موارد باعث افزایش آرامش افراد خصوصاً در فضای خانه که مهد آرامش است می‌گردید. (مریم فرج پور و علی قمری، مقاله بررسی تأثیر خانه‌ها با الگوی معماری ایرانی اسلامی بر ایجاد آرامش، ۵)

۲- الگوی مطلوب معماری مسکن در ادبیات دینی

با بررسی آیات قرآن که در خصوص مسکن بحث شده، ارجحیت الگوهای درون‌گرا نسبت به الگوهای برون‌گرا دریافت خواهد شد؛ محور این ادعا آیه‌ای از قرآن کریم است که خداوند می‌فرماید: «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا: و خداوند از خانه‌هایتان برایتان آرامش قرارداد (نحل: ۸۰)» طبق این آیه شریفه، مسکن سبب سکون بخشی و آرامش انسان می‌شود اما نه هر مسکنی، زیرا واژه «مِن» در این آیه نشان‌دهنده سکون بخشی برخی از خانه‌ها برای انسان است.

غیرقابل انکاری بر سبک‌ها، مصادیق و به‌طور کلی تحولات معماری و شهرسازی دارند. (نقره‌کار، درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی، ۳)

در دهه‌های اخیر معماری ایرانی اسلامی به‌شدت تحت تأثیر فرهنگ و تمدن غرب قرار گرفت. مصادیق الگوپذیری بی‌چون و چرا از فرهنگ غرب در معماری بسیار زیاد است که مجال ذکر آن‌ها وجود ندارد لیکن به‌اختصار به ذکر نمونه‌ای بسنده خواهیم کرد؛ «آندره گدار» که خود ملیتی فرانسوی دارد در شرح تأثیرات فرهنگ غرب بر معماری اسلامی چنین بیان می‌کند: وقتی کتشلوار و کراوات به ایران آمد و جوان‌های اروپا رفته پس از اتمام تحصیلات پزشکی و حقوقی به ایران بازگشتند و آداب و رسوم غربی را هم با خود آوردند استاد بنا هم مانند خیاط فرنگی مآب شد و از آنجایی که با تکنیک، مواد و حتی اصول جدید هم آشنایی نداشتند و از طرفی با نبود کتب به زبان فارسی تنها دسترسی آن‌ها به شکل‌ها و عکس‌ها بود، آن وقت بود که به پیروی از سبک قدیم ایرانی خود و جذبه فرنگی درکشش قرار می‌گرفتند. استاد بنا هم چون در کاتالوگ دیده بود که بر بام خانه‌ها دودکش نصب شده او هم بر ساختمان خود دودکش می‌گذاشت، بدون آنکه مجرای دودی در ساختمان وجود داشته باشد. (دیو سالار و کلایه، بررسی تحولات معماری و شهرسازی تهران و عوامل موثر بر آن، ۷)

هرچند ذکر و بررسی مصادیق امری مهم است، اما ناکافی و سطحی به نظر می‌رسد و بر اساس آنچه گفته شد بینش‌ها و مؤلفه‌های فکری و فرهنگی زیربنای تمامی کنش‌های انسان‌اند. لازمه یک پژوهش عمیق و دقیق ورود به ریشه‌ها و مبانی فرهنگی و اعتقادی تمدن غرب است و همین ریشه‌های فرهنگی و اعتقادی‌اند که باعث بروز کالبد و مصادیق شده‌اند. مهم‌ترین و جامع‌ترین وجه فرهنگ و تمدن معاصر غرب «لیبرالیسم» است که درواقع این وجه را می‌توان مصداق تمام‌عیار تمدن مذکور دانست. (رئیزی، معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی، ۲۸۸)

لیبرالیسم به معنای آزادی‌خواهی است و از واژه لاتین لیبرتی به معنای آزادی گرفته شده است و به مجموعه وسیعی از ایده‌هایی اطلاق می‌شود که آزادی شخصی را مهم‌ترین هدف می‌داند. لیبرالیسم مبانی متعددی دارد که مهم‌ترین آن‌ها پنج مبانی سکولاریسم، اصالت آزادی، ناسیونالیسم، اومانیسم و فردگرایی است. (شاپیرو، لیبرالیسم معنا و تاریخ آن، ۱۰)

لوکوربوزیه از مطرح‌ترین معماران دوره مدرن است. او معماری مدرن را مطابق با مکتب لیبرالیسم پایه‌ریزی کرده و پنج اصل را برای این معماری نام برده است که دو اصل مهم آن پلان آزاد و نمای آزاد است که مستقیماً از اصل آزادی اثر پذیرفته است. لذا معماری مدرن ظهور تمام‌عیار لیبرالسیون فضایی است. او این اصول را در طراحی ویلا ساوا در پاریس به نمایش گذاشت. (قبادیان، مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، ۶۳) پس از طراحی این ویلا و چند پروژه دیگر در اروپا که به شدت تأثیرات لیبرالیسم بر آن‌ها مشهود بود طرح‌های شبیه به آن‌ها در ایران اجرا شد که در آن‌ها از بین رفتن مرز و حریم بین فضاهای مختلف به تبعیت از نمونه‌های غربی کاملاً مشهود بود و به این ترتیب در این پدیدارها از میان برداشتن حدود و مرزهای کالبدی و مخدوش کردن حریم‌های فضایی مابازای کالبدی مفهوم آزادی پنداشته می‌شد.

تأثیر اصالت دادن به میل‌های پست انسان و بی‌توجهی به قوای عالی وی را می‌توان در بسیاری از مصادیق کالبدی معماری معاصر ایرانی پی‌جویی نمود به عنوان مثال بر اساس آموزه‌های اسلامی فخرفروشی از طریق معماری مسکن شدیداً نکوهش شده است امام حسین (ع) پس از دیدن منزلی مرتفع و مجلل فرمودند: رفع الطین و وضع الدین، گل‌ها را بالا برد و دین خود را پایین آورد. (نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسایل، ج ۳، ۴۶۷)

بر همین اساس در بافت‌های مسکونی سنتی تفاوت چندانی در بدنه‌های بیرونی بنا مشاهده نمی‌شد و نمای مسکن ابزاری برای فخرفروشی مورد استفاده قرار نمی‌گرفت؛ به گونه‌ای که فقر یا غنای مالک از نمای بیرونی قابل تشخیص نبود؛ اما در شهرسازی معاصر ایران بدنه بیرونی منازل شاهی بر شرایط مالی صاحب‌خانه و ابزاری جهت فخرفروشی و مسببی برای حسرت جامعه محسوب می‌گردد.

افول قابل توجه به کارگیری رنگ‌های تفکر برانگیز و متناسب با قوای عقلانی (مانند فیروزه‌ای و خاکی) و افزایش استفاده از رنگ‌های محرک (مانند نارنجی و قرمز) پرهیز از هندسه‌های متقارن و متعادل که بستر مناسبی برای آرامش و سکون روح و ذهن و همچنین فعال کردن قوای عقلانی بود نیز بر اساس تفکر لیبرالیسم، معماری ایران را از معماری اسلامی به معماری غربی تغییر داد. (رئیزی، معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی، ۳۱۲)

بنابراین بخش قابل توجه و محوری فرایند تضعیف سبک زندگی اسلامی در ایران معاصر حاصل تأثیرات نظام لیبرالیسم بر معماری و شهرسازی معاصر ایران است.

خانه که فضایی کیفی و محل آرامش بود به سرپناه که مکانی کمی و محل آسایش است تقلیل یافت و مبرهن است که برخلاف خانه که مسئله‌ی اصلی در آن کیفیات است، در سرپناه، کمیات مسئله‌ی اصلی است.

زمزمه‌های جایگزینی سرپناه‌های کمی به جای خانه‌های کیفی از سوی معماران ایرانی را در شماره‌های اولیه نشریه آرشیکت در دهه ۲۰ شمسی می‌توان مشاهده نمود.

نتیجه تأثیرات و تحولات این شد که در معماری معاصر ایران که هیچ ارتباطی با معماری مسکن اسلامی و ایرانی ندارد پدیده‌ی خانه‌های ردیفی و برون‌گرا که به دلایل متعدد در تقابل با سبک زندگی اسلامی قرار دارد، به‌عنوان الگوی معماری ابنیه مسکونی رایج گشت.

نتیجه

محرمیت و حفظ حریم خانواده از مهم‌ترین اصول فرهنگ اسلامی ایرانی است که با ورود به عرصه معماری موجبات آسایش و آرامش را برای اعضای خانواده فراهم آورده است. الگوی معماری درون‌گرا حداکثر فاکتورهای ایجاد محرمیت و آرامش را در خود جای داده است و الگوی غالب معماری تا قبل از حکومت پهلوی بوده است. پس از آغاز این حکومت با توجه ایران به خودباختگی زمامداران آنان در برابر تمدن غرب، حریم و حجاب را از عوامل عقب‌ماندگی برشمردند و به مبارزه با تمامی مظاهر آن از جمله در معماری برخاستند و همسو با فرهنگ لیبرال غرب شروع به حریم زدایی در ابنیه مسکونی پرداختند. حضور معماران و مستشاران غربی نیز به سرعت این تغییرات و تحولات کمک شایان توجهی کردند و در مدت کوتاه ۲۰ ساله معماری اسلامی حریم‌زا و درون‌گرا به معماری غربی لیبرال برون‌گرا و حریم‌زدا تبدیل شد.

منابع

فهرست کتب

قرآن کریم

بانی مسعود، امیر، معماری معاصر ایران در تکاپوی سنت و مدرنیته، تهران: هنر معماری
قرن، ۱۳۹۴

پیرنیا، محمد کریم، سبک‌شناسی معماری ایران، تهران: سروش دانش، ۱۳۸۳

حائری مازندرانی، محمدرضا، خانه فرهنگ طبیعت، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی
شهرسازی و معماری

رئیزی، محمدمنان، معماری و شهرسازی مطابق سبک زندگی اسلامی از تشریح وضع مطلوب
تا تحلیل وضع موجود، قم: دانشگاه قم، ۱۳۹۷

شاپیرو، جان سالوین، لیبرالیسم معنا و تاریخ آن، ترجمه محمد سعید رضایی کاشانی، تهران:
نشر مرکز، ۱۳۹۱

شیخ حر عاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه، ج ۵، قم: موسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۹

قبادیان، وحید، مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، تهران: دفتر پژوهش‌های
فرهنگی، ۱۳۸۲

کیانی، مصطفی، معماری در دوره پهلوی، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۶

معماریان، غلامحسین، آشنایی با معماری مسکونی ایرانی گونه شناسی درون گرا، تهران: سیمای دانش، ۱۳۸۴

مکی، حسین، تاریخ بیست ساله ایران، ج ۶، تهران: علمی، ۱۳۶۲

نقره کار، عبدالحمید، مبانی نظری معماری، تهران: پیام نور، ۱۳۸۹

_____، درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی، تهران: پیام سیما، ۱۳۸۷

فهرست مقالات

حسینی جوادی، احسان، «بازشناسی فرهنگ محرمیت و تأثیر آن بر کالبد معماری»، همایش بین المللی مالزی، ۲۰۱۵ م

دیوسالار، شاپور کلایه، سعید محمود، «بررسی تحولات معماری و شهرسازی تهران و عوامل مؤثر بر آن»، ۱۳۹۲

مصباح یزدی، محمدتقی، «ارزش اسلامی در مدیریت»، فصلنامه معرفت، شماره ۱۷، ۱۳۷۵

ناری قمی، مسعود، «مطالعه معناشناختی در باب مفهوم درون گرایی در شهر اسلامی»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۴۳، ۱۳۹۰